

Je to Pavlov? Či snad Canguilhem? Ke genealogii československé socialistické defektologie

Jan Randák

IS IT PAVLOV? OR IS IT CANGUILHEM? ON THE GENEALOGY OF CZECHOSLOVAK SOCIALIST DEFECTOLOGY

This study examines the sources Miloš Sovák's socialist defectology drew on. Sovák's concept of defectology, published in 1953, was based on the doctrine of I. P. Pavlov, but at the same time resembled the teachings of the French physician and philosopher Georges Canguilhem on the "normal" and the "pathological". The paper argues that at the roots of Sovák's theory, politically relevant to the Czechoslovak revolutionary utopia of the 1950s, and thus accommodating the values and demands of the Czechoslovak communist dictatorship, lies the holistic and anti-mechanistic professional interest in and thinking about the individual/organism relationship and its totality, characteristic of the first years and decades of the 20th century.

KEYWORDS:

Czechoslovakia; Ivan Petrovich Pavlov; Miloš Sovák; Georges Canguilhem; defectology; vitalism; holism; Kurt Goldstein; circulation of knowledge

V roce 1955 informovaly *Lékařské listy* o životním jubileu významného lékaře a pedagoga Miloše Sováka,¹ čelného představitele československé defektologie, tedy nauky o „defektním člověku a o příslušných opatřeních zaměřených k vytvoření vhodných podmínek pro výchovné působení a sociální i pracovní zapojení“.² V oznámení určeném tuzemské lékařské obci kromě jiného stálo, že jubilentova práce vychází z hluboké znalosti učení fyziologa, psychologa a lékaře Ivana Petroviče Pavlova, nicméně zároveň ústí v původní koncepci zmíněného oboru. Dobová defektologie se proto snadno jeví jako originální produkt sovětizace domácí vědy, tedy sovětizace nyní chápané jakožto přejímání vědění ze Sovětského svazu a jeho tuzemská reprodukce.³

1 Miloš Sovák (1905–1989) byl mezinárodně uznávaný český lékař, univerzitní pedagog a zakladatel československé logopedie. Zajímal se o problematiku tvorby hlasu, řečové a sluchové vady. Výrazně přispěl k výzkumu leváctví coby (nejen) pedagogického problému. V průběhu druhé poloviny 20. století se postupně stal klíčovou, ba zakladatelskou autoritou československé defektologie, potažmo speciální pedagogiky. Více informací viz www.znamy-lekar.cz/celebrity-mediciny/milos-sovak [náhled 8. 4. 2023]. O Sovákově životě rovněž jeho vzpomínky Miloš SOVÁK, *In margine*, Brno 1984.

2 TÝŽ, *Defektologie obecná. Určeno pro posluchače Vysoké školy pedagogické v Praze*. 3 část, Praha 1954, s. 5.

3 K sovětizaci ve smyslu přejímání institucionálních vzorů ze Sovětského svazu včetně plánování vědy v padesátých letech 20. století například Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Československá věda a výzkum a centrální model plánování v letech 1946–1960*, *Dějiny věd a techniky* 45,

Čtení Sovákovy teorie, inspirované dekonstruktivně zaměřenou genealogickou analýzou Michela Foucaulta zpochybňující *zavedené pravdy*,⁴ však posouzení jejího původu komplikuje. Relativizuje totiž samozřejmost bezvýhradné socialistické povahy nové teorie. Zároveň se její obsah otevírá tázání inspirovanému konceptem, respektive analytickým nástrojem *cirkulace*, potažmo reprodukce (expertního) *vědění*, jak jej v minulosti prezentovali mimo jiné švýcarský historik Philipp Sarasin či švédští odborníci z Lundského centra pro dějiny vědy.⁵

V následujících odstavcích načrtnu okolnosti a prostředky přejímání Pavlova učení, konkrétně v případě československé pedagogiky a psychologie na počátku padesátých let minulého století. Potvrdí se tak, že defektologie, kterou s Pavlovem Sovák svázal, na první pohled skutečně splnila politický „požadavek doby“. Zároveň však předesílám, že studie není primárně věnována recepci I. P. Pavlova v rámci středovýchodní Evropy, respektive sovětského bloku, stejně jako nepojednává o Pavlovově vlivu na rozličné vědecké oblasti, jakkoli zajímavým tématem pavlovovská recepce napříč hranicemi jistě je.⁶

Následně představím Sovákovu koncepci, proklamativně rozvíjející pavlovovské přesvědčení o jednotě organismu s jeho prostředím, a především redefinující normalitu *defektních* lidí: (ne)normálními je v Sovákově pojetí nečiní smyslové či orgánové postižení, nýbrž (ne)produktivní zapojení do společnosti včetně klíčového pracovního procesu. Důrazem na klíčovou roli aktivního zapojení jedince do společenských vztahů přitom Sovák v důsledku vplétá *defektní* lidi do sítí vládnutí/governmentality pounorového československého státu (a tedy naplňování jeho potřeb),⁷ přičemž

2012, č. 3, s. 167–181. Zde rovněž odkazy na další odbornou literaturu věnující se institucionálnímu vývoji československé (především neuniverzitní) vědy po nástupu komunistické diktatury v roce 1948.

- 4 Michel FOUCAULT, *Diskurs, Autor, Genealogie. Tři studie*, Praha 1994, s. 75n. V případě této studie konkrétně Marcus JOHNSON, *Genealogy, Nietzsche, and the Historical Analysis of Concepts*, viz www.academia.edu/7770695/Genealogy_Nietzsche_and_the_Historical_Analysis_of_Concepts [náhled 3. 2. 2023].
- 5 Philipp SARASIN, *Was ist Wissensgeschichte?*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 36, 2011, č. 1, s. 159–172; z lundské produkce např. Johan ÖSTLING — Erling SANDMO — David Larsson HEIDENBLAD — Anna Nilsson HAMMAR — Kari H. NORBERG (edd.), *Circulation of Knowledge. Explorations in the History of Knowledge*, Lund 2018; Johan ÖSTLING, *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge. Historical-graphical Currents and Analytical Frameworks*, *History and Theory* 59, 2020, č. 4, s. 111–126.
- 6 Děkuji jednomu z anonymních recenzentů této studie za nastínění dalších možných otázek a naznačení směru navazujícího výzkumu právě v souvislosti s recepcí I. P. Pavlova v mezinárodním kontextu (sovětského bloku) i v oblasti jiných věd.
- 7 „Indeed, the power of the modern state to produce an ever-expanding and increasingly totalizing web of social control is inextricably intertwined with, and dependent upon, its capacity to generate an increasing specification of individuality in this way. As John Rajchman explains it, the ‚great complex idea of normality‘ has become the means through which to identify subjects and to make them identify themselves in order to make them governable.“ Shelley TREMAIN, *Foucault, Governmentality, and Critical Disability Theory. An Introduction*, in: táž (ed.), *Foucault and the Government of Disability*, Ann Arbor 2015,

mimochodem potvrzuje názor, že postižení není nadčasovou entitou, nýbrž historicky specifickým efektem vědění/moci, jak konkrétně předestírá Shelley Tremain.⁸ Nakonec ukážu — a to je primárním cílem textu —, že téma cirkulace vědění se v případě konstituce sovákovské defektologie nevyčerpává pouze přenosem znalostí ze Sovětského svazu, ale má mnohem pestřejší povahu.

Především v první polovině textu v nových souvislostech rozvíjím informace a myšlenky původně prezentované ve studii *Work as a Form of Emancipation. The Emergence of Czechoslovak Defectology* napsané společně s Markem Fapšem.⁹ Z hlediska hlavního sdělení statě nicméně leží těžiště tohoto textu v oddílech věnovaných zdrojům, původu a inspiracím Sovákova vědeckého názoru, tolik blízkého dnes již klasickému pojetí *normálního* a *patologického* francouzského lékaře a filozofa Georgese Canguilhema. Aniž by ovšem Sovák Canguilhemovo dílo prokazatelně znal.¹⁰

A právě s vědomím jejich názorové shody a posléze na základě ohledání vědeckých podnětů, jež spojuji s formulací Sovákovy defektologické nauky, v této studii ukazuji, že v kořenech jeho politicky relevantní defektologické teorie, vycházející vstříc hodnotám a požadavkům poúnorové revoluční utopie padesátých let,¹¹ je holistický odborný zájem prvních desetiletí 20. století o organismus a jeho prostředí.

SOVĚTIZACE ČESKÉ VĚDY A PAVLOVOVO UČENÍ

Vědecké teorie jsou situované¹² — vedle diskurzivního zakotvení jsou rovněž spjaty s politickými či (každodenními) institucionálními okolnostmi a podmínkami vzniku, zveřejnění či reprodukce. Sovákova defektologie nebyla výjimkou. S jistou foucaul-

s. 1–24, zde s. 6. Koncept governmentality využitý na příkladu výchovné péče o děti ze zvláštních škol viz Jan RANDÁK, *Children as Children? Special School Pupils in the Early Years of the Czechoslovak Communist Dictatorship*, in: Frank Henschel — Jan Randák — Martina Winkler — Gabriela Dudeková Kováčová (edd.), *Variations and Transformations of Childhood in the Bohemian Lands and Slovakia*, Göttingen 2022, s. 105–128.

8 Shelley TREMAIN, *On the Government of Disability*, *Social Theory and Practice* 27, 2001, č. 4, s. 617–636, zde s. 617.

9 Marek FAPŠO — Jan RANDÁK, *Work as a Form of Emancipation. The Emergence of Czechoslovak Defectology*, in: Kateřina Kolářová — Martina Winkler (edd.), *Re/imaginings of Disability in State Socialism: Visions, Promises, Frustrations*, Frankfurt — New York 2021, s. 63–90.

10 Za konzultace ohledně díla Georgese Canguilhema děkuji Ondřeji Švecovi.

11 „The term government, he [Foucault, pozn. aut.] remarked in 1982, should be understood in its sixteenth-century sense to refer to any form of activity that aims to shape, guide, or affect the conduct of some person or persons; furthermore, he proposed that the term be defined, in general, to mean ‚the conduct of conduct‘. As an activity, government can concern one’s relation to oneself, interpersonal relations that involve some form of control or guidance, and relations within social institutions and communities, as well as relations concerned with the exercise of political sovereignty.“ S. TREMAIN, *Foucault*, s. 8.

12 Ve specifickém kontextu například klasický text Donna HARAWAY, *Situated Knowledges. The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective*, *Feminist Studies* 14, 1988, č. 3, s. 575–599.

tovskou inspirací je proto možné se ptát: Jak se stalo, že se na tomto místě objevila právě tato, a ne nějaká jiná výpověď?¹³ Tedy jednoduše: Proč v případě Sováka zrovna Pavlov?¹⁴

Ivan Petrovič Pavlov se stal proslulým vědcem již v době carského režimu. Skutečnost, že mu byla v roce 1904 udělena Nobelova cena za fyziologii a medicínu, však neznamenala, že by v éře Sovětského svazu bylo jeho učení přijímáno bez výhrad a jako provždy platné a nepřekonatelné. Když však v roce 1936 tento věhlasný odborník umírá, odchází ze života jako politicky ctěná vědecká ikona (včetně samotného Stalina), jako tvůrce teorie podmíněných reflexů a vůbec autor výzkumu vztahu vnějších podnětů a rozvoje vnitřního světa zvířat, jenž se na sklonku života postavil za Sovětský svaz.¹⁵

Za svého nástupce Ivan Petrovič určil dávného asistenta a odborného souputníka, arménského fyziologa Leona Abgaroviče Orbeliho. Jeden z nejprominentnějších sovětských vědců však chtěl vystoupit ze stínu bývalého učitele a blízkého kolegy, přičemž podle Simona Ingse nezůstalo ušetřeno ani několik Pavlovových „méně bystrých kolegů“. Ti byli údajně dotčeni Orbeliho přístupem k fyziologii, „v neposlední řadě proto, že je nutil přemýšlet“. Orbeli totiž od spolupracovníků neočekával, že „budou otrocky provádět výzkumy“ původně koncipované samotným Pavlovem. Požadoval naopak, aby fyziologie překročila Pavlova a „roztvířela se novými směry“.¹⁶

Orbeli se mnohým stal trnem v oku. Přisadil si i sám Stalin, jenž se na jeho adresu vyjádřil více než návodně: „Tím, že se neprávem označil za Pavlovova nejvýznamnějšího žáka, udělal Orbeli vše pro to, aby hanebně Pavlova umlčel výhradami a nejednoznačnostmi. Svými zbabělými maskovanými útoky na Pavlova (ho zamýšlel) svrhnout z trůnu a očernit... Čím dříve bude Orbeli odhalen a čím pádněji bude zlikvidován jeho monopol, tím lépe.“¹⁷

Na Stalinova slova došlo na přelomu června a července roku 1950. Konkrétně mezi 28. červnem a 4. červencem se konalo v moskevském Domě vědců za přítomnosti více než tisícovky přítomných, pod taktovkou Jurije Ždanova (syna ideologa Andreje Ždanova) a pod bedlivým dohledem tisku, velkolepě pojaté společné zasedání Akademie věd SSSR a Akademie lékařských věd SSSR. Na něm byl ostentativně posouzen význam Pavlovova díla představujícího „novou epochu ve vývoji tvůrčí přírodovědy“.¹⁸

13 Michel FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002, s. 45.

14 M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*, s. 70n.

15 Na jedné z recepcí v moskevském Kremlu zhruba rok před smrtí Pavlov prohlásil, že celý jeho život „sestával z experimentů. I naše vláda experimentuje, jenom na nesrovnatelně vyšší úrovni. Vášnivě si přeji žít, abych spatřil vítězné završení tohoto historického sociálního experimentu.“ Citováno podle Simon INGS, *Stalin a vědci. Příběh triumfu a tragédie 1905–1953*, Praha 2020, s. 280.

16 Tamtéž, s. 282.

17 Tamtéž, s. 283.

18 *Pro rozvoj idejí I. P. Pavlova. Usnesení vědeckého zasedání Akademie věd SSSR a Akademie lékařských věd SSSR, věnované problémům fyziologického učení akademika I. P. Pavlova*, *Zdravotnická revue* 25, 1950, č. 8, s. 213–216, zde s. 213.

Jakožto vlastně primární záměr akce byla na konferenci provedena ostrá kritika Orbeliho i jeho kolegů.¹⁹ I čeští čtenáři si mohli přečíst konkrétně o tom, kterák bylo v průběhu zasedání „zcela jasně prokázáno, že akademik L. A. Orbeli a skupina jeho nejbližších žáků [...] šli nesprávnou cestou, mátlí badatele a uškodili rozvoji učení I. P. Pavlova“. Dále, že „svobodná diskuse na tomto zasedání odhalila veškerou mylnost“ Orbeliho stanoviska, jenž údajně „v řadě případů zaměnil názory I. P. Pavlova svými mylnými výroky“, respektive „ve skutečnosti překroutil řadu“ Pavlovových nejdůležitějších tezí a zásad.²⁰ Orbeli i kritizovaní kolegové byli odvoláni ze svých pozic.

Kromě ryze politického pozadí, stojícího za konáním konference, je třeba vidět souvislost mezi Pavlovovým ostentativním oceněním a vzestupem antigenetického učení Trofima Lysenka.²¹ Ostatně i to bylo politicky motivováno, respektive odehrávalo se pod Stalinovým osobním dohledem.²² Aníž by bylo nutné zabíhat do podrobností, stačí zmínit, že euroamerická genetická studia, založená mimo jiné na poznatcích Gregora Mendela (1822–1884), byla v Sovětském svazu odsouzena jako nevědecká, protože sugerují člověku představu, že jeho vlastnosti jsou imanentně vloženy do jeho těla a je složité, ba snad i nemožné některé z nich měnit bezprostředním vlivem okolí.²³ Tedy jak si z druhé strany železná opona všiml v tomto textu již zmíněný francouzský lékař a filozof Georges Canguilhem: „mendelovská teorie dědičnosti“ dokládající „spontánní povahu mutací“ tenduje „k omezení lidské a zejména sovětské snahy o úplné ovládnutí přírody a možností úmyslné změny živých tvorů“. Fakt, „že působení prostředí je uznáno jako určující“, má totiž v prvé řadě význam politický a sociální — schvaluje „neomezené působení člověka na sebe samého skrze prostředí. Opravňuje naději na experimentální obnovu lidské přirozenosti, a tak se v první řadě jeví jako pokroková. Teorie a praxe jsou neodlučitelné, jak se sluší pro marxisticko-leninskou dialektiku.“ Současně však vzniká představa, podle níž je mendelovská genetika „zatížena všemi hříchy rasismu a otrokářství“, přičemž Mendel „je pojat jako vůdčí postava zpátečnické, kapitalistické a zkrátka idealistické biologie“.²⁴

19 Podle Jurije Ždanova sovětskí fyziologové nerozvíjeli správně Pavlovův odkaz, Orbeli navíc ve svých rukách soustředil příliš institucionální moci. V jednom dopise Stalinovi přímo napsal, že „je nutné zlikvidovat Orbeliho monopol na Pavlovovo učení a podrobit kritice jeho omyly“. S. INGS, *Stalin a vědci*, s. 282–283.

20 *Pro rozvoj idejí*, s. 214.

21 Loren R. GRAHAM, *Science in Russia and the Soviet Union. A Short History*, Cambridge 1994, s. 121–136; Torsten RÜTING, *Pavlov und der Neue Mensch. Diskurse über Disziplinierung in Sowjetrußland*, München 2002, s. 264n.

22 S. INGS, *Stalin a vědci*, s. 256n.

23 Výmluvně mimo jiné: „V podstatě jde o zamítavý postoj západních biologů k dědičnosti získaných vlastností, k rozhodujícímu vlivu prostředí na vývojový proces a tím i k možnostem, které věda poskytuje člověku, aby mohl měnit, přetvořovat přírodu podle svých potřeb. [...] Formální západnická genetika [vycházející z Mendela, pozn. aut.] ideologicky podporuje kapitalismus, neboť nepřímou zdůvodňuje třídní rozvrstvení společnosti.“ Milan HAŠEK, *Mendelismus-morganismus ve vztahu k socialistické vědě*, Praha 1951, anotace na přebalu díla.

24 Georges CANGUILHEM, *Poznávání života*, Praha 2017, s. 167–168.

Odmítnutí mendelovské genetiky spolu s vyzdvižením Pavlova jakožto součást politicky motivovaného myšlenkového, ale nakonec i personálního pohybu v rámci sovětské vědy představovalo expertní legitimizaci stalinských vizí a plánů na intenzivní přetváření společnosti i přírody.²⁵ Šlo o proces klíčový i pro české odborné prostředí.

TRANSFER

Vedle jednotlivých knih, brožur, osvětových přednášek či novin a volnočasových časopisů byla prostředkem přenosu a popularizace pavlovovské nauky do československého prostředí rovněž odborná periodika. Jak připomněl Marek Fapšo, jedním z klíčových médií transferu sovětských znalostí přímo v oblasti vzdělávání a výchovy, o něž se v tomto textu v souvislosti s defektologií jedná, byl centrální odborný list *Pedagogika* vycházející od roku 1951. Na základě jeho obsahu Fapšo soudí, že československé „sovětizace“, nyní ve smyslu reprodukce sovětských znalostí, oscillovaly mezi přejímáním informací ze Sovětského svazu a pedagogickými výzkumy.²⁶

Spolu s původními články domácích tvůrců byly v každém čísle k přečtení výtahy vybraných statí sovětských tvůrců z časopisu *Sovětská pedagogika*. Dané přehledy plnily přinejmenším dvojí roli. Jejich prostřednictvím se domácí čtenáři dozvídali o dění ve vzorovém sovětském prostředí, tedy taktéž o zmíněné pavlovovské konferenci včetně „odhalení“ Orbeliho pochybení.²⁷ Zároveň byli čeští pedagogové prostřednictvím těchto výtahů inspirováni k praktickému následování sovětských kolegů. Že se tento cíl dařil, ukazuje jistý výzkum analyzující na vzorku několika desítek dětí odlišnosti v jejich vyšší nervové činnosti. Jak Fapšo dodává, přejímání sovětských vzorců očividně nelze redukovat na pouhou slovní stafáž.²⁸

Jako první otevřel ryze pavlovovské téma hned v prvním čísle *Pedagogiky* Josef Linhart. Tento psycholog působící na pražské Pedagogické fakultě shrnul výsledky moskevské pavlovovské konference a představil základní argumenty ve prospěch Pavlovovy nauky, přičemž vyzdvihl význam učení o vyšší nervové činnosti pro psychologii a pedagogiku. Čtenářům konkrétně sdělil, že „budovat skutečně vědeckou psychologii“ bez Pavlovova učení není možné. „Pavlovovo učení je proto nutno si osvojit jako jednu z velikých vědeckých vymožeností.“ Jenže nestačí jeho díla pouze studovat, „nýbrž je nutno dále jeho učení rozvíjet a prohlubovat. A to je možno jen aktivní experimentální prací.“²⁹ Je přitom podstatné, k čemu Linhart publikum nakonec

25 M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*, s. 76; v případě dobové produkce mimo jiné Trofim Denisovič LYSENKO — Vladimír Nikolajevič SUKAČEV, *J. V. Stalin a mičurinská agrobiologie*, Praha 1951, s. 35.

26 M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*, s. 76.

27 *Ze sovětské pedagogiky*, *Pedagogika* 1, 1951, č. 1, s. 115–118, zde s. 116.

28 M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*, s. 76. O daném výzkumu viz Josef LINHART — Jaroslav JANDA — Věra LINHARTOVÁ, *Pavlovovo učení o typech vyšší nervové činnosti s hlediska pedagogických potřeb*, *Pedagogika* 4, 1954, č. 9, s. 700–707.

29 Josef LINHART, *Pavlovovo učení a kurs obecné psychologie na pedagogických gymnasiích*, *Pedagogika* 1, 1951, č. 1, s. 85–93, zde s. 92.

vyzval: „Ani v Sovětském svazu a ani u nás není dosud Pavlovovo učení v celé šíři zhodnoceno pro psychologii a duševní vývoj člověka. Avšak toto zhodnocení a další rozvíjení Pavlovova učení je přední a největší úkol, před který je naše psychologie postavena.“³⁰ Úkolu se zhostil i Miloš Sovák, jenž o dva roky později vystoupil s novým pojetím defektologie.

Mimochodem: že debata a výsledky moskevského pavlovovského zasedání představují výzvu pro československé zdravotnictví a lékařské disciplíny, deklarovala nejen specificky oborová *Zdravotnická revue*,³¹ tedy věstník ministerstva zdravotnictví, ale i politicky nanejvýš relevantní ústřední tiskový orgán československé komunistické strany. *Rudé právo* jako by prorocky předznamenalo i Sovákovo vystoupení: „Slavné úspěchy sovětské vědy umožňují našim pracovníkům, aby i oni pomocí těchto výsledků pokročili dále vpřed, oprostili se od zbytků reakční vědy a k blahu našeho lidu tvůrčím způsobem rozvíjeli vědeckou práci na základech materialistického učení.“³²

ZROZENÍ DEFEKTOLOGICKÉ TEORIE

V průběhu padesátých let se v českém prostředí zaštitilo několik odborných děl Pavlovovým přesvědčením, že nic nezůstává neměnné a že vždy může být dosaženo změny k lepšímu, tedy pokud nastanou příslušné podmínky.³³ Optimistickým míněním se vyzbrojil i lékař a vyučující na pražské Pedagogické fakultě Miloš Sovák, když v roce 1953 hned nadvakrát publikoval teoretické základy nové defektologie, nauky zaměřené na jedince s tělesným, duševním i smyslovým postižením.³⁴ Ta měla v nových politických podmínkách nahradit předcházející meziválečnou nápravnou pedagogiku a pedopatologii.³⁵

Za nejdůležitější složku aktérova životního prostředí pokládal Sovák společenské vztahy, do nichž se člověk zapojuje výchovou a vzděláním a v nichž se udržuje pracovním výkonem. O *defektním* jedinci proto hovoří nikoli kvůli jeho orgánovému postižení, nýbrž v případech, kdy je limitována aktérova samostatnost v rámci klíčo-

30 Tamtéž, s. 93.

31 *Pro rozvoj idejí*, s. 1.

32 *Diskuse o problémech fyziologického učení I. P. Pavlova*, *Rudé právo* 30–31, 22. 7. 1950, č. 172, s. 4.

33 Mimo jiné Vladimír TARDY, *Význam učení I. P. Pavlova pro pedagogiku*, *Pedagogika* 2, 1952, č. 9–10, s. 595–602.

34 Miloš SOVÁK, *Pojetí defektologie podle učení I. P. Pavlova*, *Pedagogika* 3, 1953, č. 4, s. 239–243. Stejný text: TÝŽ, *O nové pojetí defektologie*, in: František Ludvík (ed.), *Mládež vyžadující zvláštní péče*, Praha 1953, s. 5–15. Klíčové myšlenky Sovák zopakoval o rok později ve vysokoškolských skriptech: TÝŽ, *Defektologie obecná*, s. 5n. Na stránkách časopisu *Historie — Otázky — Problémy* k tomuto tématu již dříve Jan RANDÁK, *Defektní a přeče socialističtí? O normalitě žáků zvláštních škol v počátcích československé komunistické diktatury*, *Historie — Otázky — Problémy* 17, 2018, č. 2, s. 44–59.

35 Marie ČERNÁ a kol., *Česká psychopedie. Speciální pedagogika osob s mentálním postižením*, Praha 2015, s. 23n.

vých sociálních vztahů, tedy samostatnost vůči jeho prostředí. *Defektním* činí člověka omezení jeho poměru ke kolektivu, výchově, vzdělání či práci, a nikoli tělesná vada, orgánový nedostatek, chybění, případně druhotná ztráta. Výlučně orgánové postižení explicitně spojované se starší orgánovou patologií německého lékaře a přesvědčeného mechanisty Rudolfa Virchowa Sovák odmítá.³⁶

Své přesvědčení Sovák ilustroval na příkladu řečových vad. Když o rok později čtenářům časopisu *Pedagogika* vysvětloval sociální význam logopedie, označil řeč za nejvýznamnější pojítko lidského společenství. Je-li ovšem „omezena možnost vzájemného dorozumívání, je oslabena i sociální zdatnost jedince“, jež je tímto „vyřazen z jistých povolání“. Poruchami „dorozumívacího styku“ jsou omezeny vztahy individua ke kolektivu, „postižený člověk se stává defektním“.³⁷ A to tedy vůči okolnímu prostředí.

Ve svém pilotním defektologickém vystoupení v roce 1953 zmiňoval Sovák i mládka, jež se po ztrátě pravé ruky naučil konat obvyklé činnosti levou končetinou. Mládenec se prý necítil ve vztahu k práci ani okolí nijak omezen.³⁸ Jeho případ Sovákovi potvrdil, že osudovost handicapu je překonatelná rehabilitací a reedukací, a to prostřednictvím rozvoje jedincových pracovních kompetencí. Sovák proto odmítl považovat defekt za definitivní ztrátu³⁹ — defektivita může být možná poruchou dlouhodobou, není však nutně trvalá.⁴⁰ A stejně tak je podle něj neodůvodněné pokládat *defektní* osoby za druhořadé či méněcenné.⁴¹

Klíčové sdělení Sovákovy nauky znělo jasně: produktivním zapojením do (socialistického) kolektivu, potažmo prostředí, překonává člověk s handicapem vůči společnosti „normálních“ svou „jinakost“. Defektivitu člověka takto bezesporu potvrdil jako situovanou, respektive společensky podmíněnou.⁴² Sovákova teorie se proto skutečně zdá být československým projevem stalinské utopie — Sovákovo v principu progresivní učení umožňující nahlížet na spoluobčany s jinakostí jako na „normální“ se zdá být možné právě na pozadí utopického myšlení stalinské éry, jež na sebe bralo vědeckou tvář symbolizovanou právě i pavlovovským názorem.⁴³

Jenže moment cirkulace vědění se v případech konstituce Sovákovy nauky nevyčerpává pouze poučným transferem ze Sovětského svazu. Jistě (a nyní opakuji již sdělené), Sovákova koncepce se explicitně hlásí k pavlovovskému přesvědčení o jednotě organismu s jeho prostředím a v důsledku redefinuje normalitu *defektních* lidí — tedy že (ne)normálními, *defektními* je nečiní smyslové či orgánové postižení, nýbrž (ne)zapojení do společnosti včetně pracovního procesu. Tudíž jejich vztah v tomto případě k socialistickému milieu.

36 M. SOVÁK, *Pojetí defektologie*, s. 240. O Virchowovi coby přesvědčeném mechanistovi viz G. CANGUILHEM, *Poznávání života*, s. 106.

37 Miloš SOVÁK, *Logopedie v ČSR*, *Pedagogika* 4, 1954, č. 1, s. 57–65, zde s. 60.

38 TÝŽ, *Pojetí defektologie*, s. 239; TÝŽ, *Defektologie obecná*, s. 6.

39 TÝŽ, *Pojetí defektologie*, s. 239.

40 Detailněji o povaze sovákovské defektologie opět M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*.

41 M. SOVÁK, *Pojetí defektologie*, s. 242.

42 Tamtéž, s. 240; TÝŽ, *Defektologie obecná*, s. 13.

43 M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*, s. 76–77.

O významu prostředí pro identifikaci (ne)jinakosti a (ne)odlišnosti jedince byl však Sovák přesvědčen mnohem dříve. Totiž v roce 1943 se coby logoped detailněji rozepsal o nepříznivém vlivu prostředí na dětskou koktavost, přičemž artikuloval postřehy přinejmenším povědomé. Jak na stránkách oborového časopisu *Úchýlná mládež* napsal, „po stránce zdravotní i sociální je koktavost ve svých důsledcích chorobou nikoli bezvýznamnou.“ Není-li podle Sováka včas vyléčena, „omezuje člověka v jeho sociálním postavení“ a brání mu v náležitém využití jeho schopností. Na vznik i vývoj koktavosti má přitom v jeho podání „veliký vliv prostředí, v němž dítě žije“. Na mysli měl v tomto případě především prostředí rodinné a školní.⁴⁴

V případě druhého jmenovaného Sovák konkrétně potvrdil, „že zvláště spolužáci [...] stíhají koktavého výsměchem a ponižováním.“ Tedy — a to je podstatné — vytvářejí koktavému dítěti prostředí nevlídné, jež jej vyloženě upozorňuje na jeho *jinakost*, respektive které jej s jeho *odlišností* svazuje a jejím prostřednictvím identifikuje. Takže „koktavý, který je nucen uvědomovat si svou vadu, začíná poněmhu nabývat pocitu podřazenosti a méněcennosti vůči zdravým spolužákům.“ Z těchto pocitů vyplývají další duševní reakce dítěte. „Může to být útek do samotářství a bolestícnosti,“ nebo se koktavé dítě naopak snaží „překompensovat své pocity méněcennosti snahou, aby své spolužáky nějak snížil“. Posléze se proto mohou u něj vyvíjet „různé povahové kazy, škodolibost, zaujatost, potměšilost“, jak tomu prý „leckdy bývá u lidí tělesně vadných“.⁴⁵

Obdobně Sovák argumentoval i v jiném textu taktéž z roku 1943, třebaže nikoli explicitně. V příspěvku o potřebě a výsledcích vyšetřování sluchu na pomocných školách zmínil, že dítě s nepoznanou sluchovou poruchou může být ve školním zařízení mylně považováno za neposlušné a tvrdohlavé, „trpí výsměchem spolužáků pro domnělou nechápvavost a zatvrzuje se vůči nim.“⁴⁶ Péče jeho okolí o (dětský) sluch má proto význam nejen kulturní, ale i společenský, sociální.⁴⁷ O čtyři roky dříve, v roce 1939, navíc veřejnosti adresoval sdělení o potřebě prevence a včasného léčení ušních chorob, aby se nedoslýchavým dostalo jak přiměřeného vychování, tak posléze i náležitého uplatnění v životě. Tedy domyšleno do důsledků, aby bylo o nedoslýchavé dítě náležitě postaráno za účelem učinit z něj platného člena společnosti.⁴⁸

V roce 1937 se na stránkách *Praktického lékaře* rozepsal o — jeho slovy — reedukační sluchové péči, jež v ideálním případě vytrhává lidi s ušními vadami z jim hrozící sociální izolace, přičemž vady sluchu, u nichž „již veškeré léčebné prostředky selhávají“, mají přesto „zůstati i nadále předmětem lékařské péče“. Totiž „klinicky stacionární nedoslýchavost je stav“, jež „postižení těžce nesou, poněvadž jsou jím vy-

44 Miloš SOVÁK, *O nepříznivém vlivu prostředí na koktavost u dětí*, *Úchýlná mládež*. Časopis pro výzkum a výchovu mládeže slabomyslné, hluchoněmé, slepé, mravně vadné a zmrzáčené 19, 1943, č. 5, s. 209–213, zde s. 209. Nutno ovšem dodat, že zatímco v citovaném textu z roku 1943 píše v případě koktavosti o chorobě, v rámci pounorové defektologie padesátých let v souvislosti s defekty nemoc nezmiňuje.

45 Tamtéž, s. 210.

46 TÝŽ, *Vyšetřování sluchu na pomocných školách*, *Úchýlná mládež* 19, 1943, č. 1, s. 1–9, zde s. 3.

47 TÝŽ, *Nárys povšechné organisace péče o vady výslovnosti u školní mládeže*, *Úchýlná mládež* 19, 1943, č. 2, s. 49–54, zde s. 49.

48 TÝŽ, *Péče o nedoslýchavé dítě*, *Zdraví lidu* 17, 1939, č. 2, s. 23–27, zde s. 27.

řazení ze svého sociálního postavení. Pro ztížené dorozumívání dává společnost lidská nedoslýchavým nepokrytě najevo, že jsou jí na obtíž tím, že je vylučuje ze svého středu nebo aspoň karikuje jejich vady. K tomu nutno ještě uvážit, že i duševní život je značně ochuzován oslabením akustické smyslové oblasti. Je přirozeno, že pro sociální izolování není záviděníhodným stav nedoslýchavých, kteří nad to svou vadu nemohou dobře skrývat. “ Je proto „úkolem lékaře, aby dal těmto nemocným prostředky k napravení sluchových vad“. Za takové prostředky Sovák považoval „kromě vycvičení v odezírání řeči podle rtů a reedukační sluchové péče“ i různé „akustické přístroje — sluchadla“.⁴⁹

Sovětské pavlovovské inspirace počátku padesátých let tedy v Sovákově případě očividně padly na pole názorově nikoli neorané. A nejen to. Pokud český (budoucí) defektolog v roce 1943 v citovaném textu o nepříznivém vlivu prostředí na dětskou koktavost přinejmenším nápadně naznačuje, že jiným činí dítě nikoli jeho koktavost, nýbrž v posledku reakce okolí, tudíž jeho „(ne)kompatibilita“ s okolním prostředím (a v roce 1937 koneckonců píše o reedukační sluchové péči snad i vytrhávající nedoslýchavé ze sociální izolace a opět je vřazující do většinové společnosti), potom lze obrátit pozornost o stovky kilometrů dál na západ.

Ve stejném válečném roce 1943 obhájil ve Francii svou dizertaci o „normálním“ a „patologickém“ Georges Canguilhem — lékař, filozof vědy a „ten, který ovlivnil Foucaulta“. Dizertaci, jež podle Jana Šebestíka otevřela nové pole filozofického výzkumu, a sice otázky věnované lidské tělesné subjektivitě, nemoci a životním normám. Canguilhemovo pojetí normálního, respektive zdraví, jež později zapojil do klíčové monografie *Normální a patologické*, vydané v roce 1966, jakoby Sovákově defektologické koncepci padesátých let takříkajíc z oka vypadlo. Tedy alespoň na první pohled. Jenže již první dojem obratem vybízí k dalšímu promyšlení momentu cirkulace a přenosu vědění v rámci formování Sovákovy defektologie.

Co francouzský lékař, v nyní snad dostačující stručnosti, tvrdí a co svým tvrzením činí? V kontextu zdraví, normálního a patologického Canguilhem chápe člověka z holistického hlediska, v čemž si příslovečně notuje se Sovákem, skutečně odmítajícím ryze orgánová postižení. Jak konkrétně píše o Canguilhemově pohledu Ondřej Švec, pokud má lékař pochopit nemoc „v jejím rozdílu od zdravého stavu, musí uznat, že nemoc nezasahuje pouze jednu část, jeden orgán“, nýbrž „proměňuje celek organismu“, jenž je tak víc než jen „součtem jednotlivých částí“. Nemoc tudíž zasahuje člověka jakožto „celou živou bytost v jejím bytí“. Pokud je potom nemoc způsobena nesprávným fungováním daného orgánu, „pro organismus jako celek jde především o nový způsob, jak se chovat vzhledem ke svému prostředí.“⁵⁰ Nikdo tedy není normální sám o sobě, jak připomíná Švec, nýbrž vždy pouze a jen ve vztahu k určitému okolí,⁵¹ potažmo hovořit o normálním bez ohledu na kontext je dost dobře nemožné.⁵²

49 TÝŽ, *Základy korekce sluchových vad*, Praktický lékař 17, 1937, č. 6, s. 141–143, zde s. 141.

50 Ondřej ŠVEC, *Zdravý/nemocný. Epistemologie lékařství v díle Georgese Canguilhema*, in: Sylva Fischerová — Aleš Beran (edd.), *Medicína mezi jedinečným a univerzálním*, Červený Kostelec 2012, s. 225–240, zde s. 231.

51 Tamtéž, s. 235.

52 Martin CHARVÁT, *Foucault a Deleuze: o těle, experimentu a etice*, Praha 2018, s. 18.

Co daná skutečnost znamená pro Canguilhemovo chápání zdraví? Nic jiného, než že to představuje ve své podstatě adaptaci jedince na (osobní) prostředí.⁵³ Být zdravý neznamena být normální, nýbrž dokázat se aktivně adaptovat na nejrůznější podmínky, přičemž „[z]draví se tedy nevyznačuje ani tak normalitou, jako spíše normativitou“.⁵⁴ A navíc je možností něco tvořit, tedy „vytvářet nové možnosti života“.⁵⁵

Canguilhem zkrátka přichází s rekonceptualizací chápání nemoci, když ta podle Martina Charváta „neexistuje primárně pouze na biologické úrovni“, nýbrž je „relevantní s ohledem na prostředí (milieu)“, v němž se člověk pohybuje — přítomnost určitých symptomů neznamena automaticky, že by se v organismu odehrávalo něco, „co je patologické povahy, pokud nedochází k omezujícímu působení na onen bezproblémový způsob života.“⁵⁶ Ondřej Švec v této souvislosti pro změnu píše o redefinici pojmů zdraví a nemoci.⁵⁷

V Canguilhemově podání jednoduše neexistuje žádný fakt, jenž by byl normální či patologický sám o sobě. V rámci defektologické teorie se obdobným směrem ubíraly argumenty, klíčové myšlenky a přesvědčení Miloše Sováka. Netvrdím, že jde v případě Sováka i Canguilhema o koncepcie identické a zaměnitelné, koneckonců pro každého z nich jsou podstatné jiné pojmy. Na straně Sovákově je to *defekt* a *defektivita*, Canguilhem vymezuje *normální*, *patologické* či *zdraví*.⁵⁸ Klíčové je však přesvědčení o jejich relativitě v souvislosti se situovaností vůči okolnímu prostředí, a tudíž i přesvědčení o jejich (společenské) podmíněnosti.

VĚDĚNÍ NAPŘÍČ PROSTOREM I ČASEM

Podobnost přístupů obou lékařů i stejné chronologické zakotvení jejich představ vede k úvaze, jak situace Sovákovy defektologie dovoluje uvažovat o cirkulaci, potažmo přejímání a reprodukci v tomto případě expertního vědění v období počátků studené války, tedy ve světě rozděleném železnou oponou.

Hledání odpovědi usnadní na první pohled banální otázka — proč se zabývat teorií, jež se navzdory publikační, mediální i osvětové snaze primárně pražských defektologů mezi veřejností nakonec příliš neujala,⁵⁹ respektive koexistovala i v dalších

53 Tamtéž.

54 O. ŠVEC, *Zdravý/nemocný*, s. 236.

55 Lucie ŠARKADYOVÁ, „Běžné pojetí“ zdraví: *Canguilhem a Nietzsche o zdraví*, in: Jan Lockenbauer — Šimon Grimmich — Lucie Šarkadyová (edd.), *Georges Canguilhem a myšlení živého*, Červený Kostelec 2020, s. 33–44, zde s. 37.

56 M. CHARVÁT, *Foucault*, s. 19.

57 O. ŠVEC, *Zdravý/nemocný*, s. 227.

58 „Nemůžeme říci, že pojem ‚patologického‘ by byl logickým protikladem pojmu ‚normálního‘, protože život v patologickém stavu není nepřítomností norem, ale přítomností norem jiných. Přísně vzato je ‚patologické‘ vitálním opakem ‚zdravého‘ a ne logickým opakem normálního.“ G. CANGUILHEM, *Poznávání života*, s. 186. Přitom „pojem ‚normálního‘ zůstane v rámci lidského řádu vždy pojmem normativním, jehož význam je v pravém smyslu filosofický.“ Tamtéž, s. 189.

59 M. FAPŠO — J. RANDÁK, *Work as a Form*, s. 77–84.

letech po zveřejnění s odlišnými pojetími defektologie, formulovanými kupříkladu na brněnské univerzitě jiným výrazným autorem, Bohumírem Popelářem?⁶⁰ Proč se jí zabývat, když se znalosti věcí příštích neprošla okamžikem společenského průlomu vědění (*a social breakthrough of knowledge*), jak moment veřejného prosazení jistého poznání nazval v knize o švédském enviromentalismu David Larsson Heidenblad?⁶¹

Důvod je prostý. Prostřednictvím genealogicky nahlédnuté Sovákovy koncepce lze sledovat vznik, možnosti i limity etablování vědecké teorie. Kde se bere? V jakých kontextech je formulována, z jakých odborných inspirací explicitně i implicitně čerpá?

Žádná teorie se nevznáší ve vzduchoprázdnu. Každá teorie, nauka, koncepce nebo text jsou zapuštěny do systému odkazů k teoriím, koncepcím či textům jiným.⁶² Sováková defektologie nebyla výjimkou. Jistě představuje produkt počátku padesátých let, tedy doby a situace, jež v tehdejší Československu vyzývala odborníky k aplikaci politicky nanejvýš konotovaného sovětského vědění, v tomto případě proklamativně pavlovovského. Respektive svým vyzdvižením celistvosti (nyní chápané ve smyslu totality) včetně důrazu na produktivní zapojení jedinců do socialistického prostředí jednoznačně odpovídala nárokům a očekáváním kladeným na poučnou vědu, jsoucí ve službách společnosti budující socialismus.

Pohled proti proudu času na Sovákovu tvorbu však dává tušit, že defektologická koncepce zveřejněná v roce 1953 vlastně navazuje a v momentálních okolnostech dále rozvíjí jeho původní válečné i předválečné nazírání. S vědomím názorové příbuznosti s Canguilhemem se přitom Sovákovy myšlenky ukazují jako nikterak originální, a to dokonce v mezinárodním srovnání. Či lépe — ukazují se jako myšlenky pevně zakotvené, potažmo sdílející znalosti evropské meziválečné vědy především dvacátých a posléze třicátých let, vehementně se zajímající třeba na poli fyziologickém, psychologickém, ale nakonec i filozofickém právě o celistvost organismu, respektive vztah organismu a jeho prostředí.

Canguilhem byl silně inspirován myšlenkami německého neurologa a psychiatra Kurta Goldsteina, tvůrce holistické teorie organismu. Pro Goldsteina představuje osobnost „jednotnou a plně integrovanou entitu“ a nikoli „souhrn jednotlivých součástí“, tedy mechanické nahromadění „činitelů naskládaných k sobě jako cihly“. Označení *organismus* a *osobnost* jsou podle jeho názoru zaměnitelné, on sám používal skoro výlučně pojmu *organismus*, který chápe v jeho logických vztazích s okolím⁶³ — živé bytosti jsou se svým okolím v neustálé rozpravě,⁶⁴ přičemž prostřednictvím „vyjednávání“ s okolním světem se organismus uskutečňuje, potažmo existuje.⁶⁵ Poměr mezi organismem a jeho prostředím je funkcionální.⁶⁶

60 Bohumír POPELÁŘ, *Úvod do studia speciální pedagogiky*, Praha 1954; TÝŽ, *Systém speciální pedagogiky*, Praha 1957.

61 David Larsson HEIDENBLAD, *Environmental Turn in Postwar Sweden. A New History of Knowledge*, Lund 2021, s. 5.

62 M. FOUCAULT, *Archeologie*, s. 38–39.

63 Victor J. DRAPELA, *Přehled teorií osobnosti*, Praha 2001, s. 134.

64 G. CANGUILHEM, *Poznávání života*, s. 27.

65 Tamtéž, s. 28.

66 Tamtéž, s. 162.

Svou teorii shrnuje v klíčovém díle *Der Aufbau des Organismus*, publikovaném v roce 1934 těsně před emigrací do Spojených států. Holistickým pojetím organismu se Goldstein zařadil k meziválečným teoriím a názorům, které se kriticky vymezovaly vůči mechanistickému paradigmatu v biologii, původně dominantnímu na přelomu století, nahlízejícímu na organismus v podstatě jako na fyzikálně-chemický stroj složený z dílčích součástek. Jak přitom ve studii *Vitalism and Teleology in Kurt Goldstein's Organismic Approach* avizují Chiara E. Ferrario a Luigi Corsi, Goldsteinova publikace, roku 1939 vydaná v angličtině jako *The Organism*, je dědicem myšlenkové tradice čerpající z kultury výmarského Německa.

Totíž mezi koncem první světové války a nástupem nacismu sledujeme v německém prostředí převraty a projevy antikonzervativního ducha. Dynamické společenské a kulturní dění tehdy rezonovalo i v intelektuálním a akademickém životě. Ferrario a Corsi dodávají, že se dané „tendence odrážely zejména v oblasti biologických studií, kde se objevila řada vyzyvatelů mainstreamového establishmentu mechanistické biologie. Rebelující proudy biologického myšlení se napájely z pozadí filozofických vlivů tak bohatých a rozmanitých, jako byl romantický Goethe a ortodoxní Kant, aby se přelily do průkopnické psychologické školy gestaltpsychologie s futuristickými vazbami na fyziku a přírodní vědy.“⁶⁷ V rámci laboratorních výzkumů přitom Goldstein ukázal, že „výkon není založen na činnosti určitých mechanismů, ale na určitých možnostech organismu, které se realizují využitím nejrůznějších náhradních prostředků, když jsou „normální“ prostředky mimo provoz.“⁶⁸

Součástí dobového myšlenkového dění a tříbení v prvních letech a desetiletích 20. století byl i vzestup vitalistického myšlení, jež (stejně jako Goldsteinova teorie) představovalo antimechanistickou koncepci, respektive instinktivní nedůvěru „vůči moci techniky nad životem“, jak s časovým odstupem deklaroval Canguilhem.⁶⁹ Německý biolog Hans Driesch, výrazná postava vitalismu, byl reflektován i v českém prostředí, a to nejen vědeckém.⁷⁰ A vedle něj i vitalismus jako takový. V tuzemském prostředí lze k jeho představitelům počítat nejen Emanuela Rádlu, s jehož dílem byl seznámen i Canguilhem,⁷¹ sám považovaný za vitalistu, ale rovněž i Sovákova univerzitního pedagoga Františka Mareše. Jak přitom Sovák vzpomíná, „fyziolog profesor Mareš byl jedním z těch univerzitních učitelů, kteří svým pedagogickým působením a svou osobností dokázali ovlivňovat své posluchače. Přednášel fyziologii a s ní nás učil způsoby dialektického myšlení. Proto byly jeho přednášky velmi poutavé: napřed rozvinul teorii tak logicky, že nám vše bylo jasné, ovšem jen do té chvíle, než ukázal

67 Chiara E. FERRARIO — Luigi CORSI, *Vitalism and Teleology in Kurt Goldstein's Organismic Approach*, in: Sebastian Normadin — Charles T. Wolfe (edd.), *Vitalism and the Scientific Image in Post-Enlightenment Life Science, 1800–2010*, Dordrecht 2013, s. 205–241, zde s. 208.

68 Tamtéž, s. 219.

69 G. CANGUILHEM, *Poznávání života*, s. 98.

70 Hans DRIESCH, *Základní problémy psychologie*, Praha 1933.

71 „Že je vitalismus spíše požadavkem než metodou a možná spíše étosem než teorií, velmi přesně rozpoznal Emanuel Rádl, který o něm mluvil podle všeho velmi poučeně.“ G. CANGUILHEM, *Poznávání života*, s. 100.

její slabiny, a tedy neudržitelnost. Jako antitezi postavil další teorii, zase nám to bylo jasné a zase ji dokázal argumenty prorazit, a tak upravit prostor pro výklad vlastní, vitalistický. [...] A což teprve, když Mareš z výkladů o fyziologii přešel na filozofické úvahy, čímž ukazoval, že vše souvisí navzájem.⁷² Lze předpokládat, že filozofující Mareš budoucího defektologa skutečně zaujal. Sám Sovák totiž v jednom poválečném dotazníku přiznal zájem právě o filozofii.⁷³

Bez zajímavosti není ani příklon k vitalismu Karla Herforta, jedné z raných autorit odborného zájmu o „slabomyslné dítě“, potvrzující živost zmíněného antimechanistického postoje taktéž na poli zájmu o děti s duševní jinakostí. Na stránkách *Úchylné mládeže*, kde později publikoval i Sovák, jenž se koneckonců k Herfortovi hlásil, vylíčil svou proměnu dokládající otevřenost české vědy střeoevropským, tedy ponejvíce německojazyčným expertním inspiracím: „Byl jsem léta v biologii positivistou a teprve poslední dobou stal jsem se vitalistou právě promyšlením takových problémů, jako je dědičnost duševních vlastností a pudů, regenerace a analýsa volního konu.“ Čím více v průběhu let Herfort pronikal „do psychologie, tím více bledne můj pozitivistický názor na svět, a právě příprava moje pro sepsání knihy o slabomyslném dítěti, která má být částí mého ‚já‘, nutila mně promýšlet základní problémy biologie. Ze Šavla stal se Pavel: z pozitivisty-morfologa vitalista psycholog.“ Značný vliv na jeho „přerod měl zvláště německý psycholog W. Stern sice proto, že jsem zcela nezávisle od něho přišel svým studiem slabomyslného dítěte k podobným názorům jako on svým výzkumem normální psychy dětské. Jeho psychovitalistický personalismus nutil mne prostudovati hlavně Drieschovy spisy přírodovědecké a filozofické, a tak jsem si vybudoval svou nauku o slabomyslném dítěti, ovšem vitalistickou.“ Podle Herforta přitom vitalismus „popírá názor, že biologie jest jen užitá fyzika, chemie a mechanika“. Organismus nepředstavuje pouze jednotu působení, nýbrž totalitu, celkovost.⁷⁴

A konečně, pokud byl v předcházejících odstavcích namířen zrak proti proudu času, je třeba podržet v paměti, že sám Pavlov, halasně politicky doceněný v roce 1950, formuluje své učení na přelomu 19. a 20. století, potažmo v prvních desetiletích století dvacátého — on sám je součástí sdílení staršího expertního vědění napříč evropskými hranicemi.

Pro potřeby tohoto textu není třeba identifikovat konkrétní autory, kteří se v Sovákově koncepci obtiskli. Koneckonců na stránkách *České psychopedie* takovouto rekonstrukci autorských vlivů podnikla Marie Černá, jež vedla inspirační linku Sovákova defektologického názoru do počátku dvacátých let přímo k ruskému psychologu Lvovi Vygotskému, zde již zmíněnému německému psychologu Williamu Sternovi až konečně k českému lékaři Rudolfovi Jedličkovi.⁷⁵

V případě této studie je nicméně zásadnější obecná skutečnost patrná z letmého pohledu na primárně meziválečnou odbornou produkci — jak jsem předznamenal

72 M. SOVÁK, *In margine*, s. 23–24.

73 Archiv AV ČR, f. Ústředí vědeckých pracovníků při Československé národní radě badatelské, kart. 20, Ústřednímu výboru Syndikátu českých spisovatelů — žádost Miloše Sováka o přijetí, Dotazník, s. 2.

74 Karel HERFORT, *O dědičnosti*, *Úchylná mládež* 1, 1924, č. 1, s. 2–9, zde s. 7.

75 M. ČERNÁ a kol., *Česká psychopedie*, s. 68–69.

v úvodu textu, v kořenech Sovákovy teorie, politicky relevantní pro československou revoluční utopii padesátých let, a tedy vycházející vstříc hodnotám, normám a požadavkům pouťorové doby, jsou očividně holistický a antimechanistický odborný zájem a myšlení prvních let a desetiletí 20. století o vztahu individua/organismu, včetně jeho celistvosti (opět ve smyslu totality)⁷⁶ a jeho prostředí, s nímž interaguje. Zájem, s nímž se Sovák v meziválečné době setkával jakožto student a posléze i jako publikující expert s vědeckými zkušenostmi a kontakty právě i v rámci středoevropského a západoevropského prostředí.⁷⁷

Transfer politicky relevantních sovětských podnětů tedy utvářel příležitost a pomyslný prostor pro reartikulaci vědění dřívějšího, notabene čerpajícího ze zahraničních myšlenkových vlivů, včetně západoevropských. Platí proto východisko tohoto textu, a sice že vědění je v rozličných situacích, kontextech a kolektivními i individuálními aktéry rozličně reprodukováno a reformulováno. V tomto ohledu představuje Sovákovo pojetí defektologie dobově podmíněný společenský konstrukt.

Sledovat cirkulace vědění v rámci studené války znamená nejen stopovat dění v jednotlivých mocensko-politických blocích, ale i napříč železnou oponou a geopolitickými tábory, vždyt koneckonců ač každý v jiné části posléze rozdělené Evropy, přece Sovák s Canguilhem promlouvali ze společného diskurzivního pole. Vedle toho je však třeba sledovat reprodukce poznání i v proudu času, abychom reflektovali na první pohled nezřejmé (ale snad i překvapivé či zapomínané?) kontinuity.

RÉSUMÉ:

In 1953, the Czech physician and educator Miloš Sovák published a new concept of socialist defectology based on I. P. Pavlov's belief in the unity of the organism and its environment. Given the political circumstances, defectology, with interest in people with disabilities, might appear to be purely a product of the Sovietization of domestic science. However, a reading of Sovák's theory inspired by Michel Foucault's genealogical analysis relativizes such an assessment. On Sovák's concept, defective individuals are (ab)normal not because of their disability, but because of their (un)productive participation in society, including in working life. By emphasizing the crucial role of the individual's active participation in social relations, Sovák weaves defective people into the networks of governance/governmentality of the Czechoslovak state in the period following the communist takeover of February 1948. Sovák's view of defect is very close to that of the normal and pathological by French physician and philosopher Georges Canguilhem. Aware of their agreement, I show that at the root of

76 V podobném duchu psal Canguilhem o zneužití vitalismu nacismem. „Zneužití vitalistické biologie nacistickou ideologií, ona mystifikace, která spočívala ve využití teorií *Ganzheit* (celku) proti individualistickému, atomistickému a mechanistickému liberalismu a ve vychvalování totalitních sociálních forem a sil [...]“ Vitalismus tak podle Canguilhema může představovat „přesazení biologického pojmu organické totality na politickou půdu“. G. CANGUILHEM, *Poznávání života*, s. 111.

77 V roce 1936 Sovák vykonal vědeckou cestu do dánské Kodaně, v roce 1937 zavítal do Maďarska, Itálie, Německa a Švýcarska, v roce 1938 navštívil Francii. Archiv AV ČR, f. Ústředí vědeckých pracovníků při Československé národní radě badatelské, kart. 20, Ústřednímu výboru Syndikátu českých spisovatelů — žádost Miloše Sováka o přijetí, Příloha A — Curriculum vitae, s. 2.

Sovák's theory, which went a great deal towards meeting the demands of the revolutionary utopia of the 1950s, is the holistic professional interest in the organism and its environment, characteristic of the first decades of the 20th century. Sovák encountered this interest in the interwar period as a student and later as a publishing expert. The transfer of politically relevant Soviet impulses created an opportunity for the rearticulation of earlier knowledge, which drew on foreign, including Western European, influences. The circulation of knowledge during the Cold War needs to be examined not just within the individual power-political blocs, but also across the Iron Curtain and geopolitical camps: although Sovák and Canguilhem each worked in a different part of a Europe that ended up divided, they both spoke from within the same discursive field.

Doc. PhDr. Jan Randák, Ph.D., působí na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Věnuje se českým moderním a soudobým dějinám ve středoevropském kontextu — například politice dějin a paměti poúnorového Československa či dějinám českého trampingu. V posledních letech se soustředí na dějiny dětství a mládeže po nástupu komunistické diktatury, konkrétně na výchovnou roli zvláštního školství a žáky zvláštních škol (jan.randak@ff.cuni.cz).